

КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА: ЗМІСТ ПРАВОВИХ НОРМ ТА ЇХ ОФОРМЛЕННЯ З ТОЧКИ ЗОРУ ВИЗНАНИХ НОРМ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА.

Однією з найбільш шанованих суспільних цінностей сучасності є конституція. На сьогодні у світі діє більше 200 конституцій (в 2004 р. прийнята також перша наднаціональна конституція — Конституція Європейського Союзу), а також існує понад 300 конституцій суб'єктів федерацій і автономних утворень. Конституції стали найважливішим здобутком національної політико-правової думки, втілили найкращі здобутки державотворення, а у ряді країн — нормативно закріпили перемоги у революціях, війнах за незалежність тощо [1, 55].

Історія розвитку конституційної думки в Україні зазвичай пов'язана із проголошенням незалежності та прийняттям власної Конституції 1996 р. Але постає питання: невже раніше українці не прагнули створити свою власну Конституцію? Звичайно такі спроби були, і насамперед це Конституція Пилипа Орлика яка була написана гетьманом Війська Запорозького Пилипом Орликом та його співробітниками Г. Герциком, А. Войнаровським, і прийнята 5 квітня 1710 р. у Бендерах. А чи можна вважати Конституцію П. Орлика першою європейською конституцією в сучасному її розумінні?

Наприклад М. С. Грушевський зауважує: «При тім списано інтересні постанови, яке має бути правління гетьманське, хоч сі постанови не були здійснені, бо взяти Україну в свої руки сим людям не удало ся ніколи, — але вони цікаві, як вираз поглядів і бажань сих людей, що зв'язали свою долю з визволенням України. В постановах сих багато нового, що могло б бути важним кроком наперед» [2, ?].

Як бачимо, погляди більш авторитетних вчених схиляються до того, щоб вважати «Пакти і Конституції...» лише талановитим твором людей, котрі попередили час на майже 70 років (а саме через стільки часу з'явилися перші конституції Європи та США). Незважаючи на це, сучасна історична наука

України намагається розглядати твір Пилипа Орлика як першу конституцію в світовій історії. Українські вчені А. Г. Слюсаренко та М. В. Томенко без жодних вагань заявляють, що ««Пакти й Конституції» і є першою європейською конституцією в сучасному її розумінні, а також, Конституція Пилипа Орлика діяла на Правобережній Україні до 1714 р.» [3, 9]. В. Шишкін вважає, що правовий акт Пилипа Орлика 1710 року це є дійсно Конституція, яка випередила час [4, 1].

Що ж мають на увазі вчені-історики, використовуючи цей термін, такий простий та звичний на перший погляд? Що виступає критерієм надання тому чи іншому документу статусу конституції?

Мета дослідження полягає у визначенні на основі документу «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького» положень Конституції Пилипа Орлика з точки зору визначених норм конституційного права.

Термін конституція (як вважається, від лат. *Constitutio* – устрій, установа) у різні часи використовувався в різних значеннях. Сучасна наука конституційного права використовує термін «конституція» у кількох значеннях: конституція юридична, конституція фактична, конституція соціальна.

Юридична конституція – це система правових норм, які закріплюють засади конституційного (державного) ладу, встановлюють найвищі правові гарантії прав і свобод людини і громадянина, визначають систему, принципи організації і функціонування органів публічної влади (органів державної влади і органів місцевого самоврядування), встановлюють територіальний устрій держави.

Фактична та соціальна конституція – ці терміни застосовуються для характеристики реального стану суспільних відносин, які складають предмет конституційного регулювання, вони позначають реально існуючі в країні основи державного ладу, фактичну ситуацію з правами та свободами людини тощо.

Найбільш поширеним є використання терміну «конституція» в його формально-юридичному значенні, тобто як основного закону держави що приймається в особливому порядку, має найвищу юридичну силу та регулює найважливіші суспільні відносини, які визначають принципи організації публічної влади, закріплюючи при цьому засади конституційного ладу, гарантії прав і свобод людини і громадянина, систему, порядок організації і компетенцію органів державної влади, територіальний устрій держави, державні символи [5, 7].

Конституція як акт установчої влади народу, за допомогою якого народ устанавлює належним чином організовану державу, характеризується найвищою юридичною силою по відношенню до актів державної влади, оскільки остання має похідну від установчої влади народу природу (це, в свою чергу, також означає, що жоден орган державної влади не може на свій розсуд змінювати конституційні положення, які визначають устанавлений народом характер організації державної влади).

За своєю соціально-політичною сутністю конституція становить собою певний компроміс інтересів різних частин суспільства (класів, соціальних прошарків, територіальних або національних спільнот тощо), своєрідний суспільний договір – угоду між членами суспільства з приводу устанавлення тієї або іншої конкретної форми організації влади, яка більшістю народу була б визнана справедливою.

Як суспільний договір конституція повинна мати письмову форму, що забезпечує чітке виконання умов договору, однозначне тлумачення його положень [1, 57].

Таким чином визначимо чи відповідає цим критеріям Конституція П. Орлика. «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» написані під значним впливом ідей західноєвропейського парламентаризму, тому закладали головні принципи республіканської форм правління.

Документ був написаний латинською та руською мовами, складений як договір між гетьманом та Військом Запорозьким (народ України), що було

характерно для західної традиції, і відрізнялися від ідей східного патрімоніалізму.

Конституція складається з преамбули та 16 параграфів, де сформульовані головні принципи побудови держави. У преамбулі схематично викладено історію Війська Запорозького — всього малоросійського народу.

У першому параграфі розглянуто питання віри, заявлено про православ'я як панівну релігію в державі, а також про відновлення автокефалії: «Тому теперішній новообраний Ясновельможний Гетьман ... буде зобов'язаний і примушений у законному порядку особливо дбати про те, щоб жодна чужинська релігія не запроваджувалася на нашій Руській батьківщині. ... (гетьман) повинен буде сам з власної ініціативи її викоринити, не допускаючи проповідування та розмноження кількості її прихильників... докладаючи особливих зусиль, щоб вівіки міцніла одна-єдина Віра Православна Східного Обряду під священним Апостольським престолом у Константинополі... А задля більшого авторитету першого в Малій Русі Київського митрополичого престолу...» [6].

Другий параграф важливий тим, що чітко означив кордони держави, визначені Зборівською угодою 1649 р. Гетьман зобов'язаний оберігати територіальну цілісність країни.

Принциповий характер має шостий параграф, де закладені принципи управління та діяльності органів державної влади. Конституція певною мірою ґрунтувалася на ідеї розподілу законодавчої, виконавчої та судової влад. Законодавча влада належить Раді, членами якої є полковники зі своєю старшиною, сотники, «генеральні радники від всіх полків» та «посли від Низового Війська Запорозького для слухання і обговорення справ, щоб взяти активну участь». Було навіть визначено розпорядок роботи Ради, адже Рада повинна збиратися тричі на рік — в січні (на Різдво Христове), квітні (на Великдень) і жовтні (на Покрову), а також за рішенням гетьмана. Всі важливі державні справи гетьман має попередньо узгоджувати «на власний розсуд нічого не повинне ні починатися, і вирішуватися, не здійснюватися». На своїх

зборах Генеральна Рада розглядає питання про безпеку держави, спільне благо, інші громадські справи, заслуховує звіти гетьмана, питання про недовіру йому, за поданням гетьмана обирає генеральну старшину [6].

Фактично у Конституції було визначено і підстави усунення гетьмана від влади: «Якщо ж у діях ясновельможного гетьмана буде спостережено щось незгідного справедливості, хибного щодо військових прав і вольностей чи зловорожого Вітчизні, то генеральні старшини, полковники і генеральні радники владні використати свободу голосу, щоб особисто або ж — якщо того вимагатиме крайня і невідклична потреба — публічно на нараді висловити докір його ясновельможності і рішуче стримати від зневаги отчистих прав і вольностей, не завдаючи при тому ані найменшої образи високій гетьманській честі. На ті докори ясновельможний гетьман не повинен ані ображатися, ані не має права за них мстити, — навпаки, повинен постаратися виправити переступи» [6]. Зміст шостого параграфу однозначно вказує на вплив ідей західноєвропейського парламентаризму.

Як у документі, що встановлює універсальні правові основи функціонування держави і суспільства, у конституції вперше в історії фактично передбачено відокремлення повноважень судової влади від інших інститутів державної влади, її незалежність у висновках під час ухвалення рішень, а також обов'язкову для всіх юрисдикцію цих рішень. Судова влада була визначена чітко, і не перебувала у руках гетьмана, адже суд також мав діяти незалежно: «Якщо б провинився хто з генеральних старшин, полковників, генеральних радників, значних товаришів чи інших урядовців, а понадто з рядових козаків, — чи то образивши проти звичаю гетьманську честь якимось зухвальством, чи виявившись винним у якомусь інакшому переступі, — то ясновельможний гетьман не повинен карати того винуватця за такі провини засобами своєї влади чи особисто призначати йому кару. Така справа — кримінальна чи якась інша — має бути передана на розгляд Генерального суду. І хоч би яке неприхильне, а проте безстороннє рішення він ухвалив, — такому повинен кожен правопорушник підкоритися» [6].

Найважливішим кроком цього акта були положення щодо піднесення до конституційного рівня місцевого самоврядування. Адже міста тодішньої України, на відміну від Московії, вже кілька століть жили за магдебурзьким правом. Утиски цього права поступово почалися з часу приєднання України до Московської держави і набирали стрімких обертів з посиленням абсолютистської монархії царя Петра I. Тому конституційне забезпечення прав місцевого самоврядування для міст України можна розглядати як реакцію на монархічну політику. В статті 13 акта зазначено: «Стольне місто Русі — Київ — та інші міста України нехай непорушно і недоторкано зберігають всі свої права і привілеї, слушно їм надані. Гідністю цих виборчих зборів постановлено і доручено ствердити у свій час гетьманською владою» [6]. Окремо виділено питання, пов'язані із Запорозькою Січчю, що дає підстави для висновку щодо конституювання автономії Січі в межах Української держави.

Місцева адміністрація мала бути репрезентована виборними цивільними полковниками та полковою старшиною. Вибори полковника необхідно було узгоджувати з гетьманом, який мав затверджувати новообраного полковника, але не міг впливати на перебіг самих виборів, — їх здійснював склад полку (ст. 8). Введення посад цивільних полковників, вживання в тексті акта терміну «повіт» на заміну терміну «полк» у сукупності з іншими положеннями можна розглядати як намір авторів конституції створити поряд з військово-мобілізаційним устроєм Війська Запорозького — цивільний територіальний устрій Держави Україна та відділити військові посади від цивільних (ст. 10). Положення про те, що полкових підскарбіїв (полкових старшин) мали обирати два соціальні стани населення — козаки і «простий люд» (селяни та міщани), було значним кроком до впровадження загального виборчого права (поки що виключно для чоловіків).

Також слід зауважити те, що на етапі пізнього феодалізму і раннього капіталізму в Конституції Пилипа Орлика вже визначалися соціальні підходи до життєвих проблем певних прошарків українського населення (статті 9 — 12, 14 — 16), зокрема, заборона надмірної експлуатації селян та іншого трудового

люду. У статті 10 зазначається: «Усе те лихо — утиски і грабунок бідного посполитого люду — корениться у честолюбстві захланних хабародавців. Не маючи на те прав ані заслуг, а лише ненатлі будши жадобою власного зиску, вони заходяться купувати військові і посполиті посади, здобуваючи гетьманську прихильність принадами хабарів, і таким робом допинаються поза вільними виборами проти права і слухності до найвищих гідностей — полковничої булави й інших посад» [6].

У положеннях конституції немає декларування прав людини, а на відповідних урядовців покладено певні зобов'язання щодо реалізації прав відповідних груп населення. Підскарбію було приписано сумлінно опікуватися скарбницею, пильнувати млини і доходи та обертати їх на громадські потреби, а не на власний зиск. Сам же гетьман не повинен був мати жодного права зазіхати ані на військовий скарб, ані на надходження до військової скарбниці, обертаючи їх на власну користь. Він мусив задовольнятися власними доходами, передбаченими для гетьманської особи і булави (ст. 9). На гетьмана покладалося зобов'язання недремно пильнувати і докладати особливих старань, щоб простим козакам і посполитим не чинилося надмірних утисків, спустошливих поборів і здирство; військовим і посполитим урядовцям заборонялося залучати до панщини та інших приватних робіт козаків і посполитих людей, якщо вони не є їхніми слугами. Не дозволялося також залучати без оплати ремісників до виконання панам урядовцям домашніх робіт, а козаків увільняти від служби заради приватних панських доручень (ст. 10).

Певні привілеї було надано тим соціальним прошаркам, які того потребували, — переважно з «простого люду». Від будь-яких повинностей і громадських робіт звільнялися родини, зі складу яких до воєнних походів відправлено козаків, або в цих родинях є осиротілі діти внаслідок загибелі козака у поход. А саме: «Вдови — козачі дружини — і їхні осиротілі діти, козачі господарства і жінки у відсутності їхніх чоловіків, — коли ті будуть зайнятими у воєнних походах або на якихось інших військових службах, — щоб не притягалися до виконання жодних повинностей ані до громадських

робіт, які входять в обов'язки посполитих, та щоб не обкладалися повітовими податками, — погоджено і затверджено» [6].

Зазначено багато положень щодо звільнення трудового люду від податків, виконання повинностей за користування угіддями чи маєтностями Війська (державне майно) та інших різних повинностей (пошта, супровід, заступництво), оренди або обмеження обсягу податків і повинностей (статті 12, 14 — 16).

Тому можна зазначити, що ці положення конституції спрямовані перш за все на встановлення справедливості в країні. Пилип Орлик зі своїми колегами перейняли ідеї не лише конституційної науки Заходу, створивши парламентарний уряд з усіма атрибутами розвинутої державності, а й запровадили засоби якісного контролю над економікою держави та боротьби з економічними злочинами і корупцією.

Урегульовано питання щодо військової справи. Положення статті 8 вказують на те, що ясновельможний гетьман має статус головнокомандувача військ держави, а Генеральна старшина є, за сучасною термінологією, Генеральним штабом; гетьман зобов'язаний вирішувати всі військові справи саме з нею, а не зі своєю дворовою прислугою.

Серед пріоритетів зовнішньої політики України названо необхідність протекції з боку Швеції як гаранта незалежності й територіальної цілісності країни та побратимські відносини з Кримською державою (ст. 2).

Наскрізною в конституції є ідея державної незалежності малоросійського народу — з демократичною формою правління та убезпеченням від зазіхань з боку Московської держави на власне руські землі.

Таким чином можна прийти до висновку, що аналіз документа доводить, що в нормах цього правового акта вже містилися елементи теорії природного права, а головне — положення теорії поділу влади в організації державного управління за трьома напрямками, які функціонують самостійно, — законодавчий, виконавчий, судовий.

Конституція Пилипа Орлика викликає гордість за українство — і водночас гіркоту з приводу величезної інтелектуальної втрати. Адже трьохсотлітнє забуття, до якого доклали зусилля представники «культурного прошарку» спочатку російської, а потім більшовицької імперій, зробило свою чорну справу. Окремі слабкі зусилля з метою реанімації цього документа у період епізодичного поновлення української державності в 1917 — 1920 роках чи «відлиги» періоду «національного комунізму» в другій половині 20-х років ХХ століття або у дослідженнях українців діаспори не досягли потрібного результату. Після відродження державної незалежності українського народу в 1991 р. Конституція Пилипа Орлика набула статусу пам'ятки української філософської та правової думки, але її велич усе ще залишається недостатньо відомою і мало оціненою основною масою, тому що по сьогодні текст конституції П. Орлика знаходиться у Швейцарії.

Але все таки слід зауважити, що про Конституцію Пилипа Орлика вже давно слід говорити не лише як про пам'ятку української політико-правової думки, а й як про пам'ятку світової політико-правової та філософської думки, що її подарувала цивілізованому світові українська культурна еліта.

Література

1. Конституційне право України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. академіка АПРН України, доктора юридичних наук, професора Ю.М. Тодики, доктора юридичних і політичних наук, професора В.С. Журавського. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. — 544 с. С. 49 — 59.
2. Грушевський М. С. Ілюстрована Історія України
3. Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко М. В. Томенко — К.: 1993. — 187 с. — С. 9.
4. Шишкін В. Конституція, яка випередила час / Віктор Шишкін // День. — 2007. — №156. — 15 вересня.
5. Кравченко В.В. Конституційне право України: навчальний посібник.-Вид. 4-те, виправл. та доповн. /В.В. Кравченко — К.: Атіка, 2007. — 320 с. — С. 5 — 24.

6. Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика (1710 р.) // Сайт Верховної Ради України. Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>